

**'OMNIA INSTAURARE IN CHRISTO'?
VERZUILINGSTHEORIE EN MAATSCHAPPIJ-
THEORIE**

Raf Vanderstraeten*

In vergelijkend sociaal-wetenschappelijk onderzoek zijn de begrippen 'zuil' en 'verzuiling' geheel ingeburgerd. Deze begrippen werden initieel ontleend aan het parlementaire, ideologische jargon. Ze werden met name in de jaren 1950 geijkt op de contemporaine politieke situatie in Nederland. Onmiddellijk na W.O.II poogde de vooroorlogse, kerkwantrouwige arbeiderspartij er een 'doorbraak' te realiseren door zich om te vormen tot een bredere verzameling van progressieve krachten. Die partijpolitieke verruiming vond electoraal echter geen weerklank. Ter verklaring van het aanhoudende succes van de confessionele politieke partijen (van protestantse en van katholieke huize) werd naar 'verzuiling' en 'zuilvorming' langsheen de confessionele zijde verwezen (cf. Kruijt, 1957). Een katholiek historicus registreerde bv. dat een gelovige "op een katholieke krant, een katholiek damesblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot de universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent" (Rogier, 1956: 613). Dergelijk netwerk van confessionele organisaties dat de gelovige van de wieg tot het graf omkaderde, zou ook de 'blinde' loyauteit voor de confessionele politieke partijen genereren.

In deze context werden de begrippen 'zuil' en 'zuilvorming' aanvankelijk sterk negatief en controversieel opgeladen. Tussen gelovigen en niet-

gelovigen en tussen katholieken en protestanten weerklonken vanaf de tweede helft van de jaren 1950 voortdurend verwijten over machtsmisbruik, bevoogding en/of kuddementaliteit. Zuilvorming werd daarbij vooral aan de zijde van de tegenpartij gesitueerd. Tegen de achtergrond van deze ideologische controverses is, met inachtnaam van afstandelijkheid en desengagement, ook de sociologische begripsvorming totstandgekomen. Het sociologisch herschrijven van de zuildefinitie leidde in eerste instantie tot een uitbreiding van het toepassingsgebied. Op sociologische basis konden confessionele (protestantse en katholieke) én liberale, sociaal-democratische, zelfs communistische zuilen worden onderkend. Tezelfdertijd werden ook buiten Nederland gelijkaardige 'samenlevingen-in-de-samenleving' waargenomen. Historisch-vergelijkend onderzoek onderbouwde de hypothese voor België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland, zodat verzuiling thans ook wel als een 'kleine-landenfenomeen' bekend staat (Righart, 1986; cf. Hellemans, 1990a).

Om als wetenschappelijke benadering erkenning te krijgen, mocht de sociologische studie van verzuiling zich natuurlijk niet mengen in de ideologische controverses zelf. Door opties vanuit deze bekommernis geïnspireerd, zijn zonder twijfel evident foutieve eenzijdigheden vermeden. Maar anderzijds is in de begripsvorming de tegenstelling en controverse tussen de zuilen voorop blijven staan, ook nadat het onderzoek meer wetenschappelijke diepgang en aansluiting bij algemeen-sociologische theorieën had verkregen. Verzuiling verwijst naar "a wholesale division of society into blocs of different religious and political persuasions, effectively isolated from each other by innumerable institutions and organizations exclusively serving members of their own community", zo formuleert bv. van Vugt (1991: 221) (1). De focus werd ingesteld op de strijd om de moderniteit tussen de zuilen én de vraag hoe de eenheid of de integratie van individuele zuilen gerealiseerd werd en behouden bleef. In deze bijdrage wordt getracht aan te duiden dat daarmee diverse vaststellingen buiten beeld zijn gehouden en de theorievorming is komen vast te lopen. Aansluitend worden de contouren geschetst van een deels andere aanzet ter verklaring van zuilvorming, die recente ontwikkelingen in de differentiatietheorie, waarmee vooral de naam van Niklas Luhmann verbonden is, benut.

In historisch opzicht is zuilvorming vooral een 19de- en 20ste-eeuws fenomeen. Die historische situering heeft er mede toe geleid dat zuilvorming en verzuiling in de sociaal-wetenschappelijke literatuur aan het 'moderniseringsproces' van de westerse samenleving werden gekoppeld (cf. inter alia Ellemers, 1984; Stuurman, 1987; Bax, 1988; Altermatt, 1989; Hellemans, 1990; Laermans, 1992). Het loont om vooraf de inzichten van dit sociologisch verzuilingsonderzoek te memoreren, mede als toetssteen voor de verklaringskracht van een hier voorgestelde, alternatieve theorie. De invalshoek blijft in deze bijdrage beperkt tot de katholieke zuil, tot "Katholizismus ... als eine

charakteristische Sozialform des Christentums, die von der Religionssoziologie bisher vernachlässigt worden ist" (Gabriel & Kaufmann, 1980: 5). Het feitenmateriaal dat wordt aangeboord, betreft hoofdzakelijk België en Nederland. Hoe is het proces van katholieke zuilvorming in de genoemde landen volgens verzuilingsonderzoekers dan historisch verlopen?

1. VERZUILINGSTHEORIE

1.1. In het sociologisch verzuilingsonderzoek is veel aandacht uitgegaan naar de verhouding, of preciezer: de zich voltrekkende scheiding van Kerk en Staat. De vanzelfsprekendheid waarmee de Kerk tijdens het *ancien régime* door de staat werd gesteund, bleek in de 19de eeuw verdwenen. Ze verzeilde in talrijke conflicten met een toenemend politieke ambities tentoonspreidende overheid. Al in de tweede helft van de 18de eeuw dwongen nationale overheden de Kerk tot interne hervormingen, haar rechten werden beknot, haar financiële fundamenteën werden ondermijnd, het bestand aan religieuzen werd onder dwang uitgedund. Het concordaat dat Napoleon in 1801 met paus Pius VII afsloot, bepaalde dat het katholicisme de godsdienst van de meerderheid van de Fransen (niet langer: van Frankrijk *tout court*) was. Een lekenstaat garandeerde vanaf dat moment het recht om zich aan kerkelijke verplichtingen te onttrekken. "Antiklerikale opvattingen en bewegingen kregen alle ruimte en konden, als ze zelf de staatsmacht veroverden, het leven van de Kerk bepaald zuur maken. De Kerk representeerde dus niet langer de officiële orde, maar haar eigen orde. Ze moest voortaan op haar eigen kracht vertrouwen", zo formuleert Hellemans (1990: 57-58). Herstel van haar maatschappelijke invloed hing in die optiek af van een popularisering van het geloof. Om zelf haar cliënteel te werven of te behouden, moest op pad worden gegaan.

Temidden van de door revolutie en oorlog veroorzaakte kerkelijke en maatschappelijke ontredde-ning was in enkele West-Europese landen rond 1800 al op bescheiden schaal een zuiver godsdienstig reveil ontstaan (cf. Aubert, 1971; Geller, 1980). Katholieken van verschillende komaf, clerici en leken, voelden zich door de omstandigheden geroepen om nadrukkelijker op te komen voor het 'geloof van hun vaders'. Godvruchtige genootschappen van alle soort zagen het levenslicht en de oude traditie van christelijke caritas (armenzorg, volksonderwijs, ziekenverpleging, wezenopvang) werd tot nieuw leven gewekt. Onder invloed van de hierboven geschetste kentering heeft, vanaf halverwege de 19de eeuw, de kerkelijke hiërarchie meer ordening aangebracht in deze initiatieven en zijn ook van bovenaf systematisch activiteiten opgestart. Dat leidde onder meer tot de welbekende laatnegentiende-eeuwse opbloei van devotiepraktijken, bedevaarten, processies en volksmissies (cf. Mc Sweeney, 1987) (2). Daarnaast getroostte men zich veel moeite om religieuze aandachtspunten in het normale verloop van het dagelijkse leven in te bouwen. Grote nadruk kreeg de bestendige herhaling van gebeden: het weesgegroet, het angelus, de rozenkransen, de aflaten, de kruiswegen. Aanzienlijke hoeveelheden bidprentjes, gebedenboeken, religieuze volks-

almanakken en stichtende verhalenbundels werden verspreid (cf. Taves, 1986).

Kenmerkend voor die zogeheten katholieke beweging was dat ze zich van meet af aan heeft afgezet tegen contemporaine religieuze strekkingen die een nationaal katholicisme propageerden, met nationale Kerken die een zekere onafhankelijkheid ten overstaan van Rome bezaten (zoals het gallicanisme in Frankrijk). Ze erkende én beklemtoonde het absolute primaat van de paus. Ze streed vandaar onder het vaandel van het ultramontanisme; de paus troonde aan gene zijde van de Alpen, *ultra montes* (cf. Roegiers, 1984). Onder impuls van de H. Stoel verscherpte de katholieke beweging in Europa in de loop van de 19de eeuw ook haar ambities; ze kreeg meer en meer het karakter van een godsdienstige protestbeweging, van een heuse kruistocht (prototypisch: de *Syllabus errorum* van Pius IX uit 1864). Die maatschappelijke ambities brachten haar niet alleen in scherpe aanvaring met de moderne staat, maar met alle gedoodverfde exponenten van de moderniteit: het liberalisme, het socialisme, de vrijmetselarij, de democratie. "Zij verzette zich consequent tegen alle ontwikkelingen in de samenleving die zij als nieuw en modern ervoer. Zij streefde naar een samenleving die organisch en statisch tegelijk was, waarin mensen hun plaats wisten, waarin absolute waarheid voorrang had op vrijheid van meningsuiting", aldus van Vugt (1994: 23). Tijdens het Eerste Vaticaans Concilie (1870) was ook het omstreden dogma van de pauselijke onfeilbaarheid goedgekeurd.

Precies de toenemende ideologische spanningen zouden de uiteindelijke opstap naar het 'organisatiekatholicisme', naar de vorming van een katholieke zuil, hebben gevormd. Vanaf ca. 1880 begaf de katholieke beweging zich op terreinen die zij voordien nog nooit had betreden. Op de fundamenteën die in de schoot van het katholieke reveil reeds waren gelegd, ontstond een zuil, een hecht netwerk van grote en kleine katholieke organisaties in zowat ieder denkbare sector van de samenleving. In Oostenrijk bv. telde de historica Weinzierl voor de periode 1932-1934 niet minder dan 219 verschillende, uitdrukkelijk katholieke organisaties (Righart, 1986: 20). De ultramontaanse slagzin "omnia instaurare in Christo", elk terrein van het leven volgens katholieke principes inrichten, werd daadwerkelijk ten uitvoer gebracht. Daartoe droeg in niet geringe mate de Katholieke Actie bij, die door Pius XI werd ganggemaakt. De KA was, zoals het officieel luidde, gericht op "de deelname van de leek aan het hiërarchische apostolaat van de Kerk". Overigens: het streven naar isolement bleef, zoals diverse auteurs beklemtonen, niet beperkt tot het katholieke volksdeel. De 19de-eeuwse orthodox-protestantse beweging kende een in vele opzichten vergelijkbare evolutie. Ook andere ideologische bewegingen, zoals liberalisme en socialisme, ontwikkelden vanaf het einde van de 19de eeuw parallelle, concurrerende zuilen (3).

De verbreiding van het organisatiekatholicisme werd door de clerus en (in België meer dan in Nederland) door de katholieke adel geleid. De adel aanzag de traditionalistische, katholieke beweging als een middel om zijn maatschappelijke heerschappij te herstellen, en bleek bereid aanzienlijke materiële en financiële ondersteuning te bieden voor de in opbouw zijnde 'goede werken'. In de 19de eeuw vertolkte hij, geruggesteund door de kerkelijke hiërarchie, in de regel ook op het politieke plan de katholieke stem. De feitelijke werkzaamheden in de katholieke organisaties (zoals scholen, weeshuizen, hospitalen) daarentegen kwamen voor een groot deel terecht op de schouders van de parochiepriesters én van de vele nieuwe actieve congregaties van mannelijke en vrouwelijke religieuzen. Paters, broeders en zusters hebben in diverse maatschappelijke sectoren het religieuze ideeëngoed feitelijk gerepresenteerd en uitgedragen. Ze waren de *sainte milice* van de katholieke zuil, "efficace moyen d'action de l'Eglise sur la société" (Langlois, 1984: 633; cf. Art, 1977). Uit de aantrekkingskracht die het religieuze leven uitoefende, komt ook zeer duidelijk het wel en wee van de katholieke beweging naar voren (cf. Vanderstraeten, 1995/6).

Dat de verzuiling in enkele kleine landen wél voet aan de grond heeft gekregen en elders niet (of slechts zeer gedeeltelijk), zou te maken hebben met het historisch verleden van deze landen. België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland waren behalve kleine naties ook heterogene landen. De verscheidenheid aan religieuze, linguïstische en culturele minderheden maakte er volgens verzuilingsonderzoekers een centraal geleide, het 'algemeen belang' nastrevende politiek (à la Frankrijk bv.) onmogelijk. "But at the same time there was no clear majority which could absorb the minority, or minorities... This demanded special institutional arrangements, of which *Verzuiling* is but one of the examples", aldus Ellemers (1984: 131). De ideologische conflicten - vooral de onderwijskwestie zette in de periode 1870-1890 hele naties in rep en roer - konden uiteindelijk langs politieke weg op 'aanvaardbare' wijze worden beslecht. Er kwamen ingrijpende wetswijzigingen, onder meer om de financiering van de opgestarte organisaties te verzekeren. Zo werden/ worden confessionele scholen en hospitalen als private instellingen met publieke middelen gesubsidieerd. In de (tweede helft van de) 20ste eeuw noopte de feitelijk bestaande verzuiling dan tot voortdurend overleg tussen de betrokken partijen én compromisvorming, wat in de politologische literatuur als het ontstaan van een pacificatiedemocratie of van een 'consociational democracy' wordt aangeduid (4).

1.2. De meeste van de hierboven vermelde verzuilingssociologen koppelen het succes van de katholieke beweging aan de populaire behoefte aan orde en houvast, na het verlies van zekerheden dat door de secularisatie en de teloorgang van 'het hemels baldakijn' (Berger, 1967) veroorzaakt werd. Het geherformuleerde geloof bood een herstel van gemeenschappelijkheid; het functio-

neerde als collectieve identiteit, als samenbindend element voor de nieuwe, traditionalistische 'samenleving-in-de-samenleving'. Dit abstracte waardepatroon werd door de verschillende zuilorganisaties gespecificeerd op maat van het domein waarbinnen activiteiten werden ontplooid. Katholieke onderwijsinstellingen legden andere normen aan de dag dan katholieke vakverenigingen of katholieke televisiezoekers. Het culturele bindmiddel had bovendien een organisatorisch complement. Tussen de zuilorganisaties onderling ontstond een hechte verwijzingsstructuur, vaak bezegeld aan de hand van een vorm van collectief lidmaatschap (5). Die organisatorische integratie zorgde voor een levenslange omkadering door dezelfde zuil; ze verhinderde tezelfdertijd dat het volk Gods in contact kwam met andere werkelijkheidsinterpretaties. Geloof én organisatorisch netwerk dienden het maatschappelijk segment veilig te stellen waarin onderdak werd gezocht voor de katholieke bevolking.

In deze theoretische constructie moet elke zuil instaan voor de sociale integratie van haar leden; systemische integratie wordt bedongen door afspraken tussen de concurrerende zuilen, door 'pacificatie'. Zuilen fungeren zo gezien als de primaire deelsystemen van de moderne samenleving (cf. Vanderstraeten, 1995: 424-426). Ze worden dienovereenkomstig beschreven als "coryfeeën van het bindend vermogen van de primaire moderniteit" (Hellemans, 1990: 255).

Ondanks de inzichtgenererende kwaliteiten van deze basishypothesen zouden een aantal fenomenen en evoluties evenwel aanleiding moeten zijn tot het problematiseren ervan. Een eerste, opvallende tegenindicatie vormt de toenemende greep van Kerk (Rome!) en geloof op het volk Gods en de katholieke zuil (net zoals in andere zuilen de autoriteit van klassieke interpretatiekaders, bv. klassenstrijd, ter discussie kwam). In Nederland vond een gedeeltelijke ontbinding van de verschillende zuilen plaats. De desintegratie van de katholieke zuil verliep er opvallend snel. Het merendeel van de katholieke organisaties deconfessionaliseerde door opheffing of fusies met protestantse of niet-confessionele organisaties (cf. Thurlings, 1978; Duffhues, Felling & Roes, 1985). In België werd het sociaal-structurele niveau minder beroerd. De katholieke zuil bleef er na een heftige schoolstrijd (1950-1958) grotendeels intact, maar desalniettemin ontstonden opmerkelijk verschillende participatiequoten: zo volgt thans ca. 60% van de jongeren katholiek onderwijs, terwijl nog maximaal 15% van de bevolking ter kerke gaat en de electorale score van de katholieke, christen-democratische partijen afkalfde tot zo'n 25% (in 1958 resp. 59%, ca. 50% en 47%). Al eerder is opgemerkt dat deze evoluties theorieën, die de sociaal-integrerende functie van de zuilen beklemtonen, onder druk plaatsen. Waarom werden deze landen niet stuurloos? "De verklaringen die voor verzuiling zijn ontwikkeld kunnen niet direct worden toegepast op de ontzuiling", aldus Pennings (1991: 24; cf. Hellemans, 1988).

De theoretisch meest consistente verklaring is door Leuvense godsdienstsociologen naar voren gebracht. Dobbelaere en Billiet (Billiet & Dobbelaere, 1976; Dobbelaere & Billiet, 1983) hebben het voortbestaan van de katholieke zuil in België op het conto van waardegeneralisering geschreven. Zij duiden een evolutie aan van 'kerks katholicisme' naar 'sociaal-culturele christenheid'. Het nieuwe waardepatroon - met nadruk op solidariteit, verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid in plaats van het ultramontaanse anti-modernisme - zou behalve pratikerende gelovigen ook randkerkelijken én onkerkelijken verenigen en motiveren tot christelijk handelen. Deze culturele veranderingen zouden zich internationaal niet op dezelfde wijze hebben doorgezet. Zo heeft Hellemans (1988: 51-53) aangeduid dat de sterkere klerikalisering van de Nederlandse katholieke zuil - in de mate ze de mogelijkheden tot waardegeneralisering beperkte - medeverantwoordelijk was voor de ontzuiling in Nederland (6). Ter verklaring van het verder teloorgaan van zuilloyauteit in België is dan later nog een derde fase in de evolutie van de katholieke zuil beschreven, gekenmerkt door 'consumentisme' (Billiet, 1991). Men kan evenwel de vraag opwerpen of de nieuwe waardepatronen nog specifiek genoeg zijn om de eigenheid van de katholieke zuil te definiëren en van een algemeen-maatschappelijke handelingsoriëntatie te onderscheiden (Laermans, 1992: 228-229). Fungeren de zuilen wel als dominante maatschappelijke deelsystemen?

Een tweede tegenindicatie, die vergelijkenderwijs veel minder aandacht heeft gekregen, valt te ontlenen aan de verdringing van oorspronkelijk religieuze motieven door taakvereisten. Die evolutie lag bv. ten grondslag aan identiteitsproblemen bij katholieke ziekenhuizen: "le problème de la 'catholicité' dépend dans une large mesure de la manière dont se réalisera l'élaboration d'un art de soigner compétent" (Dobbelaere, Lauwers & Ghesquière-Waelkens, 1973/4: 562). Zij komt voorts tot uiting in de wijze waarop zuilorganisaties momenteel hun cliënteel recruterende. "De beter georganiseerde vakorganisatie, het interessantere programma-aanbod op televisie, het efficiëntste ziekenfonds, de meer patiëntgerichte welzijnsorganisatie... Men werft niet meer zozeer met de katholiciteit als uithangbord, maar veeleer met het domeinspecifieke kwaliteitslabel", aldus Hellemans (1990: 198). Opmerkelijker nog is de wijze waarop religieuze congregaties getekend blijken door hun apostolaatswerken. Zo namen de talrijke actieve congregaties van religieuzen aanvankelijk allerlei 'goede werken' op hun schouders: van wezenopvang tot ouderenzorg. Schools onderwijs bleek na ca. 1880 echter de groeisector bij uitstek. Zij drong bij tal van congregaties andere vormen van caritas naar het achterplan. De stichting van nieuwe bijhuizen werd door onderwijsnoden en -mogelijkheden gedictieerd. Door het liëren van overheidssubsidies aan het bezit van diploma's en akten moesten interne opleiding en professioneel niveau van de religieuzen worden verbeterd (al achtte men dat in strijd met de

religieuze nederigheid). Inzake recrutering verschoven eisen van godsdienstigheid naar verstandelijk vermogen. Het leven dat zusters en broeders achter de hoge kloostermuren *in splendid isolation* leiden, wordt aldus gemodelleerd door hun wereldse taken (van Vugt, 1994: 133-152).

Hierbij aansluitend valt te wijzen op het gegeven dat niet alle maatschappelijke domeinen even ontvankelijk zijn gebleken voor een ideologische inbezitting. Bepaalde domeinen, waaronder de economie, konden zich groten-deels onttrekken aan de invloed van de zuilen. Evenmin is het wetenschappelijk onderzoek verzuild geraakt, al ressorteren diverse universiteiten als onderwijsinstellingen onder de één of andere zuil. De confessionele zuilen bleken wel erg succesvol in domeinen van professionele zorgverstrekking. Precies hier kwamen omvangrijke, duidelijk afgescheiden structuren tot stand. "Het beschikbare historische materiaal ... wijst uit dat ze [de gehanteerde strategie] relatief, zij het niet onverdeeld, succesvol was voor de professionele markten. In duidelijk verzuilde landen als België, Nederland of Oostenrijk ontstonden 'gekleurde' submarkten van professionele goederen. In de schoot van de eigen zuil werd de medische, psychologische, relationele, opvoedkundige e.a. dienstverlening overeenkomstig de uitgedragen ideologie of levensbeschouwing georganiseerd", zo resumeert Laermans (1992: 60). Deze verschillen tussen maatschappelijke domeinen vormen andermaal een indicatie van de impact van taakvereisten en functionele logica's. Klaarblijkelijk bepalen deze de mogelijkheden tot verzuiling. Is het dan wel zinvol om in de theorievorming van zuilen als primaire maatschappelijke deelsystemen uit te gaan?

Het onderzoek over verzuiling is in de tweede helft van de jaren 1950 van wal gestoken in een sterk door ideologische twisten gekleurde context. Pogingen tot inbraak in het confessionele electoraat werden semantisch 'angehaucht' door kritiek op de dominantie van de clerus en de volgzzaamheid van het 'volk Gods'. Replieken van confessionele zijde gooiden verder olie op het vuur (7). In België resulteerde wederzijds opbod in een bittere schoolstrijd, beëindigd door een schoolpact (1958) dat financiële middelen vrijmaakte voor de versnelde uitbouw van concurrerende onderwijsnetten. Aldus gearticuleerde tegenstellingen hebben het startprobleem gecreëerd voor het verzuilingsonderzoek, *waaraan de theorievorming nadien is blijven vastkleven en in functie waarvan algemeen-sociologisch gedachtengoed werd binnengehaald*. De samenleving werd beschreven als gepolariseerd, als opgedeeld tussen zuilen. De zoëven vermelde tegenindicaties duiden niet aan dat het bilan van het verzuilingsonderzoek negatief is. Wel heeft de fixatie op zuilen als primaire maatschappelijke deelsystemen het zicht ontnomen op verdere ontwikkelingen in de algemene sociologie, waar theorieën zijn ontstaan die ook ten aanzien van zuilvorming en verzuiling een grotere verklaringskracht en vruchtbare perspectieven voor vervolgonderzoek kunnen bieden.

2. MAATSCHAPPIJ- EN VERZUILINGSTHEORIE

2.1. De algemeen-sociologische theorieën waaruit de meeste van de vermelde verzuilingsonderzoekers expliciet of impliciet hebben geput, hanteren 'sociale differentiatie' als kernconcept. Globaal uitgangspunt is de gedachte dat de samenleving in de loop van haar historische ontwikkeling complexer is geworden, dat die evolutie zijn uitdrukking vindt in toenemende differentiatie en dat deze wijzigingen een weerslag hebben op culturele patronen (8). Hier van zijn vele voorbeelden aanwijsbaar, vooral in de ontwikkeling van Europa van de late Middeleeuwen naar de moderne tijd. Het betreft onder meer de splitsing van gezinsleven en economische productie in samenhang met de industrialisatie; de splitsing van politiek bestuur en economische kapitaalvorming in samenhang met de democratisering van het politiek systeem; de splitsing van religieuze 'socialisatie' en opvoeding in samenhang met de uitbouw van nationale onderwijssystemen; de verdwijning van een religieuze legitimering van politieke systemen bij de overgang naar democratische zelflegitimatie, etc. Ook koepeltermen voor het sociale veranderden, zoals bv. 'Gesellschaft' in de plaats van 'Gemeinschaft' trad. De ultramontaanse herformulering van het katholieke geloof zou eveneens een antwoord hebben geboden dat aangepast was aan de nieuwe omstandigheden, tenminste voor een specifiek bevolkingssegment (cf. supra).

De vraag is evenwel of de socio-structurele evolutie toereikend wordt beschreven in termen van toenemende differentiatie. Met Luhmann kan men ook de vraag stellen naar de differentiatievorm die de moderne samenleving kenmerkt. "Die moderne Gesellschaft ist nicht nur durch das Ausmaß, sondern auch und vor allem durch die Form ihrer Differenzierung gekennzeichnet. Im Unterschied zu älteren, entweder segmentär oder schichtenmäßig differenzierten Gesellschaftsformationen beruht heute die primäre Innendifferenzierung des Gesellschaftssystems auf Funktionen" (Luhmann, 1977: 229; cf. Luhmann, 1982: 232-233). Voor de luidens Luhmann functioneel gedifferentieerde moderne samenleving is de afwezigheid van een (onomstreden) hiërarchie tussen de deelsystemen typerend. Politiek is niet belangrijker dan wetenschap, wetenschap niet belangrijker dan opvoeding, opvoeding niet belangrijker dan kunst, kunst niet belangrijker dan recht, recht niet belangrijker dan economie, etc. Ieder functiesysteem vervolgt zijn eigen, specifieke weg en onderwerpt zich niet aan algemene principes of regels. Functiesystemen behouden hun eigenheid en autonomie door hun zelfproducerend of autopoietisch opereren (9). Precies deze autonomie van de moderne functiesystemen stelt - zoals meteen aan de orde komt - specifieke problemen voor

de zuilen, die m.i. onderbelicht zijn gebleven in het gememoreerde verzui-
lingsonderzoek.

Om het ontstaan en de evolutie van autonome functiesystemen nader aan te duiden, benut Luhmann de term 'Ausdifferenzierung'. De betekenis van deze term is verwant met wat Parsons 'adaptation' of 'adaptive upgrading' noemt. In Parsons' AGIL-schema (adaptation, goal attainment, integration, latent pattern maintenance) worden in de linkerbovenhoek functiegehele gesitueerd die erin gespecialiseerd zijn elementen uit de omgeving zo te veranderen dat zij in het systeem als systeeminterne hulpmiddelen bruikbaar worden. Voorbeelden zijn de economie als deel van het sociale systeem of de intelligentie van het 'behavioral organism' op het niveau van het algemene handelingsstelsel. Parsons' adaptatieconcept verwijst in die zin naar de internalisering van factoren waaraan het systeem zich tot dan (passief) moest aanpassen, zodat deze factoren systeeminterne handelingsmiddelen worden en op grond van systeeminterne imperatieven veranderbaar zijn. In dat verlengde verwijst bij Luhmann de betekenis van 'uitdifferentiatie' naar het ontstaan van zelfproductie, naar de morfogenese van operationele geslotenheid (cf. Stichweh, 1991: 79-82). De toepasbaarheid wordt daarbij verruimd tot alle functiesystemen.

Wanneer is dan van de uitdifferentiatie van maatschappelijke functiesystemen sprake? Luhmann benadrukt dat met het ontstaan van functionele differentiatie het gewicht zich - paradoxaal - verplaatst van de prestatie- naar de complementaire publieksrollen. Te denken valt hier onder meer aan het ontstaan van democratische regeringsvormen, aan de ontdekking van het kind en de daaropvolgende wereldwijde invoering van de schoolplicht, aan de verbreiding van de geldeconomie (klant is koning), etc. De overgang naar een patroon van functionele differentiatie verandert met andere woorden de maatschappelijke mechanismen van inclusie. Ieder functiesysteem dient zich op de deelname van de hele bevolking in te stellen; de exclusiviteiten van de standsoorde verdwijnen. "Erst die Differenzierung der Gesamtbevölkerung nach Maßgabe funktionsspezifischer Komplementärrollen [ist] derjenige Vorgang, der die Schichtungsordnung zerbricht und es ausschließt, daß jeder einem und nur einem Teilsystem der Gesellschaft zugeordnet wird. Inklusion heißt ... als Modus vollwertiger Mitgliedschaft: Zugang eines jeden zu jedem Funktionssystem" (Luhmann & Schorr, 1988: 31) (10). De toegang van het publiek wordt, anders gesteld, in moderne functiesystemen niet meer door de omgeving gereguleerd. Binnen het systeem ontstaat hierdoor de mogelijkheid om uitsluitend op grond van systeeminterne criteria onderscheidingen in te voeren.

Keerzijde van dit evolutieproces is dat een functiesysteem ook geen beroep meer *kan* doen op zijn omgeving om richting te verlenen aan het eigen functi-

oneren. Het dient zelf orde aan te brengen in de chaos aan mogelijkheden die ontstaat door het wegvallen van oude zekerheden, geplogenheden of verboden. Diverse symbolische en semantische innovaties die in deze 'Sattelzeit' (Koselleck) wortel schieten, kan men als antwoord op dit probleem analyseren. Met Hume en Kant startte bv. in de wetenschap een discussie over wat wetenschap is, hoe wetenschap mogelijk is, hoe wetenschappers onderzoek moeten doen. Voor het opvoedingssysteem duiden geschriften van Locke, Rousseau, Pestalozzi of Schleiermacher aan dat niet de afkomst van kinderen, maar psychologische eigenschappen (talent, karakter, verstand, e.d.) van tel worden. En ook in andere maatschappelijke deelsystemen is het ontstaan van soortgelijk gedachtengoed aanwijsbaar. Emile Durkheim, die als eerste deze fenomenen systematisch en vergelijkend bestudeerde, noemde ze 'praktische theorieën' om zowel de handelingsgeoriënteerde als theoretische strekking ervan te beklemtonen (cf. Durkheim, 1922 [1911]: 76-79). Luhmann (1982) spreekt van reflecties en reflectietheorieën om de relatie (weerspiegeling) tot het basale opereren van een functiesysteem aan te duiden. Zij illustreren duidelijk hoe nieuwe vormen van socio-structurele differentiatie culturele veranderingen ontlokken én hoe de autopoiesis van functiesystemen gestructureerd kan worden.

Luhmann heeft herhaaldelijk benadrukt dat de autonomie van de verschillende functionele deelsystemen externe sturing in de weg staat, evenals pogingen tot het formuleren of opleggen van een nieuwe collectieve identiteit. Wat in de moderne samenleving aan nieuwe, alomvattende waarden geaccepteerd raakt, blijkt zeer abstract. De bekendste ervan resoneren in het motto van de Franse Revolutie (*liberté, égalité et fraternité*) en in de verklaring van de rechten van de mens. Zoals genoegzaam bekend, is in menige context hun specificering onduidelijk. Tegen deze achtergrond kan opnieuw de vraag worden gesteld hoe de zuilen in de loop van de 19de eeuw evolueerden. Want zuilen claimen over een ideologie te beschikken die duidelijke richtlijnen aanbiedt voor het gehele maatschappelijke domein. Waarop berustte de stabilisatie van hun project? Hoe hebben de strategieën waarvoor zij hebben geopteerd hun 'goede werken' gekleurd? Om de contouren van een antwoord op deze vragen aan te geven, beperk ik me andermaal tot het wederaren van de katholieke beweging en de katholieke zuil.

2.2. In het licht van het eerder geïntroduceerde onderscheid tussen vormen van differentiatie valt allereerst op te merken dat verzuiling ten dele in tegenpraak is met het principe van functionele differentiatie. Verzuiling - in tegenstelling tot bv. apartheid - introduceert weliswaar niet weerom een hiërarchie tussen de deelsystemen. De verschillende zuilen staan naast elkander; zij hebben volgens de gangbare interpretaties zij aan zij de Belgische, Nederlandse, Oostenrijkse en Zwitserse samenleving gestut. Maar in tegenstelling tot functiesystemen, die zich toespitsen op verschillende referentieproblemen,

lijken zuilen de samenleving in gelijke delen te differentiëren. Ieder functiesysteem richt zich op één functie en verlaat zich op andere deelsystemen voor de vervulling van andere functies. Er is bv. geen wetenschappelijk onderzoek in de systemen van recht, economie, kunst of politiek, alhoewel het functioneren van deze systemen afhankelijk is van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Zuilen sluiten dit soort van afhankelijkheden uit. Iedere zuil wil self-sufficient zijn voor haar leden (en poogt deloyauteit te bestraffen), waardoor zuilen zich de facto tot elkanders spiegelbeeld ontwikkelden. Het beeld dat zo ontstond, was dat van protestantse, katholieke, socialistische of liberale samenlevingen-in-de-samenleving. Deze vorm van sociale ordening kan men segmentaire differentiatie noemen (cf. Dobbelaere, 1988: 25).

De maatschappelijke scheidslijnen die door de ideologische bewegingen werden geïnstalleerd, moesten optornen tegen het patroon van functionele differentiatie. *Verzuiling was een secundair principe van differentiatie, waarvan de mogelijkheden geconditioneerd werden door de logica van de functionele deelsystemen.* Om een eigen collectieve identiteit uit te bouwen en te vrijwaren, stonden de zuilen voor een tweevoudige taak. Zij moesten op (delen van) ieder functiesysteem een gekleurde stempel drukken én een 'strict coupling' (Weick) van hun initiatieven in de verschillende functiesystemen tot stand brengen. Enkel door te parasiteren op de diverse functiesysteemlogica's en op welbepaalde, systematische wijze functiesysteemgrenzen te overschrijden, kon de ambitie om een apart bevolkingssegment te omkaderen worden gerealiseerd. *De zuilen hebben daartoe strategieën gehanteerd die zowel op controle van de toegang tot publieksrollen als op controle van de prestatierollen gericht waren.*

Iedere zuil hanteerde diverse selectiemechanismen om haar publiek te selecteren en zich van de loyauteit ervan te verzekeren. In georganiseerd verband verlopende activiteiten konden tamelijk moeiteloos 'in eigen kring' worden ontplooid. Hier werden zoals al vermeld ook vormen van collectief lidmaatschap geïntroduceerd. Dergelijke strategie was evenwel niet overal hanteerbaar. Talrijke vormen van vrijetijdsbesteding bleken bv. moeilijker rechtstreeks controleerbaar. Ten aanzien daarvan werd een dubbele weg bewandeld. "Enerzijds trachtten de zuilen het vrije aanbod van vermaaksgoederen via hun politieke kanalen alsnog in de gewenste zin te reguleren. Juridische voorschriften inzake filmkeuring of dancing- en herbergbezoek moesten (delen van) het brede publiek voor 'onzedelijk' bevonden denkbeelden of handelingen behoeden. Anderzijds zetten de zuilorganisaties hun leden aan tot een 'juist' gebruik van het vrije aanbod van consumptie- en ontspanningsgoederen", aldus Laermans (1992: 60-61). In de katholieke zuil werd bv. 'goede' literatuur gemerkt met een *nihil obstat* (er is geen bezwaar) van de censor en eventueel een *imprimatur* (het worde gedrukt) van een hogere kerkelijke autoriteit. Er bleef evenzeer een *Index (librorum prohibitorum)* bestaan.

Deze instrumenten hielden echter geen perfecte garanties in; 'ontrouw' was immer mogelijk. Bovendien werd de katholieke zuil geconfronteerd met het paradoxale gegeven dat het verbodene omdat het verboden was net aanlokkelijk werd. Een verbod creëert altijd ook de mogelijkheid tegen het verbod in te handelen; een verplichting altijd de mogelijkheid zich eraan te onttrekken. Pogingen tot toegangscontrole stootten daarenboven op ander verzet. Selectie van het publiek op grond van 'katholiciteit' werkte feitelijk de logica van de functiesystemen tegen. Men kan de daaruit resulterende moeilijkheden aflezen aan het verzet van delen van de katholieke zuil tegen juridisch bindend gemaakte vormen van inclusie, zoals het algemeen stemrecht en de leerplicht. Ramirez & Boli situeren de invoering van de leerplicht "in virtually every Western European country in the 'long' nineteenth century, from Prussia (1763) to Belgium (1914)" (1987: 3). In Nederland is de leerplicht ook pas een 20ste-eeuws verschijnsel (1901). De katholieke beweging had telkens een duidelijke hand in dit uitstel (cf. Visser, 1899; Veld, 1987: 86-97, 198-211; De Vroede, 1970). Dat geldt evenzeer voor Oostenrijk, waar evenwel de relaties met Pruisen mede hun stempel drukten op de schoolwetgeving. Afstel bleek nochtans overal buiten bereik. De beperkte uitzonderingsmaatregelen die werden bedongen, volgden de logica van het resp. functiesysteem (zoals als toegangseis: in staat zijn de *leerstof* godsdienst te kunnen volgen).

Belichaming van de eigen identiteit bleek beter mogelijk langsheen de prestatierollen. Ook hier stonden allerlei instrumenten ter beschikking van de zuilen, gaande van contractueel vastgelegde gedragscodes - waaronder in de katholieke zuil tot in de jaren 1960 de zgn. celibaatsclausule, die vrouwelijk onderwijzend personeel verplichtte ontslag te nemen zodra er in het huwelijksbootje werd gestapt - tot zachte vormen van sociale controle middels economische structuren zoals gildes of coöperaties. Ontsnappen was overigens altijd mogelijk, maar voor de ene beroepsgroep al makkelijker dan de andere (cf. Luykx, 1987). De afhankelijkheid van de katholieke zuil van het 'ethos' van haar personeel heeft tezelfdertijd het pad voor de religieuzen geëffend. Voor de kerkelijke autoriteiten bezitten leden van religieuze congregaties een meerwaarde die hen van het lekenpersoneel onderscheidt (11). Hoewel broeders noch zusters het sacrament van de wijding ontvangen, worden ze als 'verbeterde' leken beschouwd omdat ze door het afleggen van kloostergeloften hun leven in zekere zin toch aan God wijden. Zowel ten aanzien van het publiek als ten aanzien van collega-rolperformers konden ze in levende lijve, als religieuze virtuozen (Weber), de waarden van het ultramontaanse katholicisme representeren (12). Zij vormden de matrijs die de katholieke zuil in diverse sectoren gereedhield.

Het kwalitatieve onderscheid tussen religieuzen en leken heeft in de katholieke zuil gaandeweg nochtans tot tal van conflicten aanleiding gegeven. De aanwezigheid van leken (die in vele katholieke instellingen onder meer om-

wille van wettelijk opgelegde minima inzake aantallen gediplomeerde hulpverleners onvermijdelijk was) werd gepercipieerd als bedreiging voor de identiteit van de katholieke zuil. "'Si on voit plus l'habit religieux chez les institutrices, ... les classes perdent de leur prestige: on se demande quelle différence il existe encore entre les laïques et les Soeurs'. On finit même 'par ne plus faire la distinction entre les écoles catholiques et les écoles officielles'", zo luidde anno 1900 de analyse in onderwijskringen in Franstalig België (Wynants, 1984: 282). De conflicten tussen religieuzen en (echte) leken, geoperationaliseerd als tegenstelling tussen toewijding en vakdeskundigheid, ontbrandden echter vooral in de eerste helft van de 20ste eeuw. Ze raakten feitelijk pas recent van de baan doordat religieuzen kwantitatief grotendeels van het toneel verdwenen. Maar nog immer leeft de gedachte dat de godsdienstige en morele suprematie van religieuzen weerspiegeld dient te blijven in de gezagsverhoudingen. Diverse congregaties laten nog steeds moeilijk toe dat hun leden in een door leken gecontroleerde instelling functioneren. Minimaal de leiding moet in 'goede' handen zijn (Vanderstraeten, 1995/6).

Het bijzondere belang van prestatierollen biedt tezelfdertijd een sleutel om het wedervaren van de zuilen in verschillende sociale sectoren te verduidelijken. De zuilen zijn zoals eerder beschreven het meest succesvol geweest in het creëren en afschermen van niches in domeinen van professionele zorgverstrekking. Medische, psychologische, pedagogische en relationele dienstverlening konden relatief makkelijk in overeenstemming met een bepaalde ideologie of levensfilosofie worden gekleurd. Wat deze professionele diensten gemeen hebben, is een afhankelijkheid van interactiesituaties, van face-to-face contacten tussen professional en cliënt (Stichweh, 1994: 371-375). Hun opereren is in belangrijke mate afhankelijk van een duidelijk persoonlijk engagement van de zijde van de professional. Precies in dergelijke situaties konden natuurlijk ook modelkatholieken, zoals priesters en religieuzen, een verschil maken. Functiesystemen die op grond van meer onpersoonlijke relaties (middels sterker gegeneraliseerde media) opereren, zoals de economie of de wetenschap, waren voor de zuilen veel moeilijker ideologisch te controleren. Zij boden nauwelijks mogelijkheden om in te breken in de systeemlogica (katholiek geld?, socialistische onderzoeksmethodologie?). Deze verschillen tussen functiesystemen duiden aan dat hun specifieke wijze van opereren de kansen op succes van de zuilen bepaalde. Het is andermaal een indicatie dat verzuiling een secundair principe van differentiatie is.

De lijn die hiermee is uitgezet ter verklaring van de karakteristieken van zuilvorming kan probleemloos worden verdergetrokken om ook het profielverlies van de zuilen (eventueel gepaard gaand met organisatorische ontzuiling) te verklaren. De evolutie van actieve religieuze congregaties illustreert hoe religieuze inbreng kon worden omgebogen door het engagement in een werkveld. De functiesystemen waarin de zuilen wilden interveniëren, dron-

gen hun resp. logica's op en brachten de initiële ideologische inspiratie in de verdrukking. Hierdoor verloren overkoepelende evidenties, waarop de zuilen steunden, terrein. Waardegeneralisering mag een poging tot aanpassing aan de nieuwe omstandigheden zijn geweest; inmiddels is duidelijk dat het bestaan van een collectieve identiteit voor een apart bevolkingssegment illusoir is. Wat (nog) bestaat, zijn 'gekleurde' prestaties in die functiesystemen waarvan het opereren hoofdzakelijk van interactiesituaties afhankelijk is. Of, en in hoeverre, deze prestatierollen door de zuilen controleerbaar blijven, zal beslissen over de robuustheid van de zuil(-brokstukken). Met de terugloop van het aantal roepingen lijkt het einde wel nakend. Daarmee is overigens niet gezegd dat de rol van religie in de samenleving uitgespeeld raakt. Het is een klassiek, en thans opnieuw belangstelling wekkend algemeen-sociologisch thema dat nieuwe mogelijkheden ontstaan, doordat religie zich in de moderne samenleving op het eigen, religieuze domein moet terugtrekken (cf. inter alia Parsons, 1963; Luhmann, 1989; Hellemans, 1997).

2.3. Het bestaande verzuilingsonderzoek bouwt verder op fundamenten die in de jaren 1950 aanwezig leken. Verschuivende grenzen, gepaard met verdedigings- en aanvalsstrategieën, trokken de sociologische aandacht op zich. De bevolking van enkele kleinere Europese landen bleek opgedeeld te zijn in blokken met conflicterende ideologische overtuigingen. Dát is het uitgangspunt van het verzuilingsonderzoek geworden. Dit uitgangspunt is in de sociologische literatuur naderhand in feite niet verder bevraagd. Toch lijkt het (ook vanop afstand) evident zich af te vragen of wel meteen de juiste toon werd getroffen, of alzo de probleemconstellatie meteen én nauwkeurig én omvattend in kaart werd gebracht. Moeilijkheden om bepaalde tegenindicaties in de theorie te incorporeren of zelfs maar op te merken, wijzen op het tegendeel. Tegen deze achtergrond is hier betracht om sterker 'theoriegeleid', vanuit een maatschappijtheoretisch perspectief, uitgangsproblemen te formuleren en onderzoeksbevindingen te ordenen.

Met een op Luhmanns werk voortbouwende functionele benadering heb ik zuilen niet op zichzelf, als 'zijnden' beschouwd. Zuilvorming en de specifieke strategieën die de zuilen hanteren, dienen te worden geanalyseerd als antwoorden op bepaalde problemen. Het probleem vormt het referentiekader (het 'referentieprobleem' in Luhmanns terminologie), op grond waarvan bepaalde structuren en processen betekenis krijgen. Het probleem waarvan in deze bijdrage wordt vertrokken, luidt: Hoe kunnen zuilen met de moderne samenleving en met de autonomie van haar functiesystemen overweg? In dat licht krijgt allereerst de interne differentiatie van de zuilen meer aandacht. Daarbij gaat het niet om het onderscheid tussen standen, tussen elite en basis, of tussen lokaal en centraal niveau, maar om het onderscheid tussen het opereren in verschillende functiesystemen. Vervolgens is aangeduid dat zuilen zowel de prestatie- als de publieksrollen in functiesystemen trachten in te

kleuren. Het succes van de katholieke zuil is afhankelijk van de mate waarin zij prestatierollen in handen kon nemen.

Deze functionele benadering leidt ook tot een ander zicht op de prominente rol van organisaties in de zuilen. Door politici én wetenschappers worden zuilen wel vaker geïdentificeerd aan de hand van organisaties, zoals werkgevers- en boerenorganisaties, onderwijskoepels, etc. Maar waarom die reductie van complexiteit? Waarom wordt gefocust op een makkelijk zichtbare 'bovenlaag'? Mijns inziens hangt dit samen met de noodzaak een aanspreekpunt te creëren, een adres waar men terecht kan. Organisaties zijn daarvoor een 'natuurlijke' kandidaat. Organisaties en hun woordvoerders, waaronder de paus van Rome, bieden een eenvoudig aanspreekpunt dat de complexiteit van de operaties op het terrein reduceert en verbergt. Men kan hen betrekken bij onderhandelingen, men kan er afspraken mee maken, men kan er post naar versturen (cf. Fuchs, 1997). Tot dé zuil kan men zich niet richten, evenmin als tot dé kunst, dé opvoeding, dé gezondheidszorg of dé maatschappij. Dat maakt het ook zo gemakkelijk dé maatschappij of dé zuil te bekritisieren, vermits men deze toch niet raken kan. Een theoretische analyse mag echter niet nalaten om het basale opereren in ogenschouw te nemen.

NOTEN

- * Een eerdere versie van deze bijdrage werd met een loep bekeken door Rudi Laermans, Staf Hellemans en Joos van Vugt. Ik ben hen erg erkentelijk voor schriftelijk geformuleerde bemerkingen en voor verhelderende gesprekken. Hun resp. proefschriften - verzuiling is een typisch promotiethema - vormen tevens mijn belangrijkste inspiratiebron. Daarnaast geldt mijn dank de beoordelaars van het Tijdschrift voor Sociologie, die nuttige suggesties formuleerden en enkele lastige problemen aan de orde stelden.
- (1) Een overzicht van definities van 'zuil' en 'verzuiling' bieden Steininger (1975: 4-61), Blom (1981) en ten Have (1984). Voor een overzicht van de theorievorming, zie o.m. Stuurman (1983: 58-94), Billiet (1988) en Pennings (1991: 2-33).
- (2) Die volkse verankering van het geloof was natuurlijk niet geheel nieuw. Nieuw was dat de kerkelijke hiërarchie deze geloofsuitingen thans ging ondersteunen en stroomlijnen. Na het Concilie van Trente had de Kerk immers afstand genomen van allerhande volkse vormen van 'bijgeloof' (vervloeking, verering van lokale heiligen e.d.). Dat het niet louter

ging om een uitzuivering van de bestaande volksreligiositeit blijkt bv. uit het feit dat nieuwe bedevaartsoorden in zwang raakten, zoals Lourdes waar in 1858 Maria tot achttienmaal toe aan Bernadette Soubirous zou zijn verschenen. Die verschijningen werden al in 1862 als authentiek erkend (cf. Marrus, 1977).

- (3) In hoeverre liberalen en socialisten of sociaal-democraten eveneens zuilen uitbouwden, is in het verleden een punt van discussie geweest in de verzuilingsliteratuur. Het ging daarbij vooral om de vraag of zuilvorming enkel op godsdienstige grondslag dan wel ruimer, op ideologische grondslag, kan plaatsgrijpen. Zoals al aangegeven in de inleiding lijkt die discussie intussen beslecht ten voordele van een ruimere begripsbepaling (cf. Righart, 1986: 11-26; Hellemans, 1990a; Pennings, 1991: 2-33). Daardoor onderscheidt men in de regel in Nederland een protestantse, katholieke en sociaal-democratische zuil en in België een katholieke, sociaal-democratische en liberale zuil. In Oostenrijk kwamen na 1907 een conservatief-katholieke en een sociaal-democratische zuil tegenover elkaar te staan. Een derde 'nationale' zuil, erfgenaam van de Duits-nationalistische beweging, wordt niet langer onderscheiden. Voor Zwitserland worden wederom drie zuilen aangeduid: die van de *Freisinn* (een mengvorm van liberalisme, radicalisme en democratisch gedachtegoed), die van de socialisten en die van de katholieken.
- (4) In politologische literatuur waarin de naoorlogse machtconstellaties onder de loep worden genomen, figureren zuilen als een factor van conflictbeheersing. Verzuiling is er synoniem met de institutionalisering van bepaalde maatschappelijke scheidslijnen (namelijk 'Kerk versus Staat' en 'arbeid versus kapitaal'). De met deze scheidslijnen verweven conflictvelden zouden dankzij de verzuiling voor de elites beheers- en behandelbaar zijn geworden. Explosieve spanningen konden dan middels regelmatig elitair overleg ontmijnd worden. Het aantal publicaties dat deze piste uitdiept, is inmiddels erg omvangrijk. Voor een overzicht van discussiepunten en literatuur, zie onder meer de themanummers van *Acta Politica* (1984, nr.1) en *West European Politics* (1992, nr. 1). Het ontstaan van pacificatiestrategieën en politieke compromisvorming wordt door Tyssens (1993), in een studie over de Belgische schoolkwestie, al in het interbellum gesitueerd.
- (5) Ook andere zuilen hanteerden deze tactiek. Wie bv. lid werd van de socialistische mutualiteit, werd meteen ook socialistisch partijlid.
- (6) Zie voorts in verband met Nederland onder meer Laeyendecker (1980, p. 196) en van Doorn (1996). Voor België, zie ook Voyé (1979) en Laermans (1995). Luther & Müller (1992) resumeren onderzoek over de persistentie van de Oostenrijkse 'Lager' als volgt: "The socio-structural and cultu-

ral foundations of the *Lager* have been significantly eroded. In turn, this has led to much greater electoral volatility and a new pattern of electoral competition in which traditional appeals to *Lager* loyalty are much less effective. The *Lager* have not (yet) disappeared, but have become much smaller and less cohesive" (p.202). In verband met Zwitserland, zie Altermatt (1980, 1989). Voor vergelijkende interpretaties: Hellemans (1990: 229-251).

- (7) Zo reageerden de Nederlandse bisschoppen in de jaren 1950 met oproepen tot eenheid en met een mandement (1954), getiteld *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*, waarin zij gelovigen onder meer verboden lid te worden van een socialistische vakbond en hun bezorgdheid uitspraken over katholieken die in de socialistische Partij van de Arbeid (PvdA) militeerden (cf. Manning, 1971; Spiertz, 1996). Er keerden echter niet veel verloren zonen huiswaarts.
- (8) Bij Durkheim, wiens werk als *locus classicus* van deze traditie geldt, is nog sprake van verdeling van de sociale arbeid (cf. Durkheim, 1930 [1893]). Zie in verband met de verdere ontwikkeling van deze traditie onder meer Parsons (1967). De verzuilingsonderzoekers naar wiens werk hier verwezen wordt, hebben niet altijd expliciet de band met sociale differentiatie gelegd, hoewel deze algemeen-sociologische traditie m.i. op de achtergrond steeds aanwezig was.
- (9) De kern van deze inzichten is (in de tweede helft van) de jaren 1970 ontstaan. In de jaren 1980 is deze piste vooral langsheen Luhmanns belangwekkend kennissociologisch onderzoek (met name de vierdelige reeks *Gesellschaftsstruktur und Semantik*) verder ontwikkeld. Sedert het eind van de jaren 1980 publiceert Luhmann omvangrijke monografieën over individuele functiesystemen (economie, wetenschap, recht, kunst), waarbij hij poogt aan te duiden hoe deze functiesystemen autopoietisch opereren. Daaraan is in 1997 *Die Gesellschaft der Gesellschaft* toegevoegd. Mij gaat het in deze bijdrage niet om de precieze details van de ontwikkelingen in Luhmanns denken. Wel wil ik beknopt aangeven hoe Luhmann elementen uit de sociologische traditie oppikt en verder uitwerkt, om zodoende verbanden met het verzuilingsonderzoek beter zichtbaar te maken.
- (10) Het begrip 'inclusie' ontleent Luhmann aan Parsons. In Parsons' werk heeft dit begrip echter een beperktere betekenis. Inclusie duidt bij Parsons op opname in de 'societal community', die de integratie van de samenleving als sociaal systeem moet verzekeren (zie bv. Parsons, 1966: 22-23, 92 e.v.).

- (11) Het historisch succes van religieuzen had ook meer wereldse motieven. Zolang de publieke financiering van katholieke instellingen niet geregeld was, werd ook een beroep op religieuzen gedaan omdat ze heel wat goedkoper waren dan leken (gelofte van armoede!). Het is niet juist dat zij zich kosteloos engageerden. Maar in de 19de eeuw kon men in een onderwijs- of verplegingsinstelling wel twee religieuzen voor de prijs van één leek in dienst nemen (Wynants, 1984: 115). Religieuze congregaties boden bovendien betere garanties inzake het naleven van aangegane verbintenissen (gelofte van gehoorzaamheid!). Desalniettemin zorgde die kerkrechtelijke rangordening soms ook voor problemen, zowel binnen congregaties die gewijden en niet-gewijden (paters en broeders) groepeerden, als tussen parochiepriesters en wat te zelfstandig opererende onderwijscongregaties (cf. Lanfrey, 1995: 52; van Vugt, 1994).
- (12) In de inleiding tot *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* leest men: "Gleich am Beginn aller Religionsgeschichte steht für uns die wichtige Erfahrungstatsache der *ungleichen* religiösen *Qualifikation* der Menschen ... 'Heroistische' oder 'Virtuosen'-Religiosität stand gegen 'Massen'-Religiosität, -wobei hier unter 'Masse' natürlich keineswegs die in der weltlichen Ständeordnung sozial niedriger Gestellten verstanden sind, sondern die *religiös* 'Unmusikalischen'... Verbände, welche nur die religiös *Qualifizierten* in sich aufnahmen, endlich alle Mönchsgemeinschaften der ganzen Erde waren in diesem Sinne ständische Träger einer Virtuosen-Religiosität" (Weber, 1988: 259-260).

BIBLIOGRAFIE

- ALTERMATT, U. (1980), 'Katholische Subgesellschaft. Thesen zum Konzept der 'Katholische Subgesellschaft' am Beispiel des Schweizer Katholizismus', pp. 145-165 in: GABRIEL, K. & F.-X. KAUFMANN (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.
- ALTERMATT, U. (1989), *Katholizismus und Moderne. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*. Zürich: Benziger.
- ART, J. (1977), *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*. Kortrijk-Heule: UGA.
- AUBERT, R. (1971), 'Die katholische Kirche und die Revolution', pp. 3-99 in: JEDIN, H. (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte, teil VI/I*. Freiburg: Herder.

-
- BAX, E.H. (1988), *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change*. Groningen: Universiteitsdrukkerij.
- BERGER, P. (1967), *The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion*. Garden City (NY): Doubleday.
- BILLIET, J. (1988), 'De katholieke zuil in Vlaanderen: ontwikkelingen in het godsdienst-sociologisch denken en onderzoek', pp. 17-39 in: BILLIET, J. (red.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers.
- BILLIET, J. (1991), 'Een derde adem voor de christelijke werknemers-zuil? Over zuilvorming, waarden en maatschappelijke integratie in Vlaanderen rond het einde van het millennium', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 82: 975-998.
- BILLIET, J. & K. DOBBELAERE (1976), *Godsdienst in Vlaanderen: van kerks katolicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*. Leuven: Davidsfonds.
- BLOM, J.C.H. (1981), *Verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925*. Amsterdam: Historisch Seminarium UvA.
- DE VROEDE, M. (1970), 'De weg naar de algemene leerplicht in België', *Tijdschrift voor Opvoedkunde*, 15: 321-347.
- DOBBELAERE, K. (1988), *Het 'volk-Gods' de mist in? Over de Kerk in België*. Leuven: Acco.
- DOBBELAERE, K. & J. BILLIET (1983), 'Les changements internes au pilier catholique en Flandre. D'un catholicisme d'Eglise à une chrétienté socio-culturelle', *Recherches sociologiques*, 14: 141-184.
- DOBBELAERE, K., J. LAUWERS & M. GHESQUIÈRE-WAELKENS (1973/4), 'Sécularisation et humanisation dans les institutions hospitalières chrétiennes', *Social Compass*, 20: 553-568.
- DUFFHUES, T., A. FELLING & J. ROES (1985), *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen-Baarn: KDC-Ambo.
- DURKHEIM, E. (1930) *De la division du travail social*. Paris: PUF.
- DURKHEIM, E. (1922), *Education et sociologie*. Paris: Alcan.
- ELLEMERS, J.E. (1984), 'Pillarization as a process of modernization', *Acta Politica*, 19: 129-144.
- FUCHS, P. (1997), 'Adressabilität als Grundbegriff der soziologischen Systemtheorie', *Soziale Systeme*, 3: 57-79.
- GABRIEL, K. & F.-X. KAUFMANN (1980), 'Vorwort', pp. 5-6 in: GABRIEL, K. & F.-X. KAUFMANN (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.
- GELLER, H. (1980), 'Sozialstrukturelle Voraussetzungen für die Durchsetzung der Sozialform 'Katholizismus' in Deutschland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts', pp. 66-88 in: GABRIEL, K. & F.-X. KAUFMANN (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.

- hr/>
- HELLEMANS, S. (1988), 'Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland: een historisch-sociologische vergelijking', *Sociologische Gids*, 35: 43-56.
- HELLEMANS, S. (1990), *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers.
- HELLEMANS, S. (1990a), *Pleidooi voor een internationale en tegen een provincialistische benadering van verzuiling*. Leuven: Sociologisch onderzoeksinstituut.
- HELLEMANS, S. (1997), *Religieuze modernisering*. Utrecht: KTU.
- KRUIJT, J.P. (1957), 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland', *Sociologisch Jaarboek XI*: 29-65.
- LAERMANS, R. (1992), *In de greep van 'de moderne tijd'. Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- LAERMANS, R. (1995), 'From truth to values: a sociological analysis of the public discourse of catholic organizations in Flanders', *Social Compass*, 42: 69-77.
- LAEYENDECKER, L. (1980), 'Soziologie des Katholizismus in den Niederlanden', pp. 166-200 in: GABRIEL, K. & F.-X. KAUFMANN (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.
- LANFREY, A. (1995), 'De l'école congréganiste à l'école catholique', *Revue d'Histoire de l'Eglise de France*, 81: 47-61.
- LANGLOIS, C. (1984), *Le catholicisme au féminin. Les congrégations françaises à supérieure générale au XIXe siècle*. Paris: Cerf.
- LUHMANN, N. (1977), *Funktion der Religion*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (1982), *The differentiation of society*. New York: Columbia University Press.
- LUHMANN, N. (1989), 'Die Ausdifferenzierung der Religion', pp. 259-357 in: LUHMANN, N., *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 3*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (1997), *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. & K.E. SCHORR (1988), *Reflexionsprobleme im Erziehungssystem*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LUTHER, K.R. & W.C. MÜLLER (1992), 'Austrian consociationalism: victim of its own success?', *West European Politics*, 15: 201-207.
- LUYKX, P. (1987), 'Andere katholieken, 1920-1960', pp.52-84 in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1986*. Nijmegen: KDC.
- MANNING, A.F. (1971), 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', pp. 138-148 in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*. Nijmegen: KDC.
- MARRUS, M. (1977), 'Pilger auf dem Weg. Wallfahrten im Frankreich des 19. Jahrhunderts', *Geschichte und Gesellschaft*, 3: 329-351.

-
- Mc SWEENEY, B. (1987), 'Catholic piety in the nineteenth century', *Social Compass*, 34: 203-210.
- PARSONS, T. (1963), 'Christianity and modern industrial society', pp. 33-70 in: TIRYAKIAN, E.A. (Ed.), *Sociological theory, values, and sociocultural change. Essays in honor of Pitirim A. Sorokin*. New York: Free Press.
- PARSONS, T. (1966), *Societies: evolutionary and comparative perspectives*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall.
- PARSONS, T. (1967), 'Durkheim's contribution to the theory of integration of social systems', pp. 3-34 in: PARSONS, T., *Sociological theory and modern society*. New York: Free Press.
- PENNINGS, P. (1991), *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880*. Kampen: Kok.
- RAMIREZ, F.O., J. BOLI (1987), 'The political construction of mass schooling: European origins and worldwide institutionalization', *Sociology of Education*, 60: 2-17.
- RIGHART, H. (1986), *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Meppel-Amsterdam: Boom.
- ROEGERS, J. (1984), 'De gedaantewisseling van het Zuidnederlands ultramontanisme, 1750-1830', pp. 11-37 in: LAMBERTS, E. (red.), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw*. Leuven: Universitaire Pers.
- ROGIER, L.J. (1956), *Katholieke herleving: geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. Den Haag: Pax.
- STICHWEH, R. (1991), *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozeß ihrer Ausdifferenzierung (16.-18. Jahrhundert)*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- STICHWEH, R. (1994), *Wissenschaft, Universität, Professionen: soziologische Analysen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- SPIERTZ, M.G. (1996), 'De aartsbisschop-coadjutor B.J. Alfrink voor een dilemma. Het moeizaam ontstaan van het Mandement van 1954', *Trajecta*, 5: 243-274.
- STEININGER, R. (1975), *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich*. Meisenheim am Glan: Anton Hain.
- STUURMAN, S. (1983), *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- STUURMAN, S. (1987), 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', pp. 263-283 in: VAN BESOUW, F. et al. (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.

-
- TAVES, A. (1986), *The household of faith. Roman Catholic devotions in mid-nineteenth-century America*. Notre Dame (Ind.): University of Notre Dame Press.
- TEN HAVE, W. (1984), 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling', pp. 256-288 in: MIJNHARDT, W.W. (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht: Spectrum.
- THURLINGS, J.M.G. (1978), *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- TYSENS, J. (1993), *Strijdpunt of pasmunt. Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie, 1918-1940*. Brussel: VUBPress.
- VANDERSTRAETEN, R. (1995), 'Religieuze congregaties, katholieke beweging en maatschappijtheorie. Bemerkingen bij Joos van Vugts "Broeders in de katholieke beweging"', *Tijdschrift voor Sociologie*, 16: 415-427.
- VANDERSTRAETEN, R. (1995/6), 'De kerk en haar onderwijs. Een overzicht van de rol van religieuzen in het katholieke net', *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 5: 157-167.
- VAN DOORN, J. (1996), 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', pp. 98-135 in: DE BEUS, J., J. VAN DOORN & P. DE ROOY (red.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel-Amsterdam: Boom.
- VAN VUGT, J. (1991), 'For charity and church: the brother-teachers of Maastricht, 1840-1900', *History of Education*, 20: 219-243.
- VAN VUGT, J. (1994), *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970*. Nijmegen: KDC/KSC.
- VELD, T. (1987), *Volksonderwijs en leerplicht: een historisch onderzoek naar ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900*. Delft: Eburon.
- VISSER, S.J. (1899), *Leerplicht en schooldwang. De katholieken en het ontwerp-Borgesius*. 's Gravenhage: Nijhoff.
- VOYÉ, L. (1979), 'Situations des catholiques en Belgique: de l'adhésion ecclésiastique au catholicisme socio-culturel en Wallonie', pp. 295-322 in: *Religion et politique. Actes de la 15ème Conférence Internationale de Sociologie Religieuse*. Lille: CISR.
- WEBER, M. (1988), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: Mohr.
- WYNANTS, P. (1984), *Les Soeurs de la Providence de Champion et leurs écoles (1833-1914)*. Namur: Presses Universitaires.

